

The Content and Techniques of Teaching Ethics to Elementary School Children in Saudi Arabia and Iraq and Its Implications for the Ethical Content of Elementary School Textbooks in the Islamic Republic of Iran

Hassan Njafi^{1✉} | Mohammad-Hossein Pejmanfar²

1. **Corresponding Author:** Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Farhangian University, Tehran, Iran. **Email:** hnajafih@cfu.ac.ir
2. MA in Moral Education, The Academic Institute for Ethics and Education, Qom, Iran. **Email:** pejmanfar3@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: Research</p> <p>Received: 07/10/2025 Revised: 13/11/2025 Accepted: 01/12/2025 Published: 29/12/2025</p> <p>Keywords ethics, teaching ethics, approach based on the Prophet's way of life, content techniques, elementary school, Saudi Arabia, Iraq.</p>	<p>Objective: Teaching ethics at the elementary school, as a fundamental pillar of Islamic education, plays a significant role in shaping students' character and behavior. Examining the content of religious textbooks in Islamic countries can provide effective models for improving Iran's education system. Therefore, this study aims to analyze the content of teaching ethics in the elementary curricula of Saudi Arabia and Iraq.</p> <p>Method: This study was conducted using qualitative content analysis on the religious textbooks of the elementary schools in Saudi Arabia (<i>Al-Dirasat Al-Islamiyyah</i>, 2023 edition) and Iraq (<i>Al-Qur'an Al-Karim wa Al-Tarbiyah Al-Islamiyyah</i>, 2024 edition). Sampling was done purposefully, with textbooks from grades one to six in both countries selected due to their cultural and religious significance. Data were collected through a detailed analysis of the texts, images, and activities in the textbooks and were coded independently by researchers and two experts to ensure the accuracy and comprehensiveness of the study.</p> <p>Findings: in Saudi Arabia, teaching ethics focuses on social etiquette such as greeting, cleanliness, and respect for others, as well as ritual practices like remembrances and Prophet Mohammad's way of the life. It employs content techniques such as text coloring, two-person dialogues, storytelling, real images, QR codes, and the part "We Learn to Act.". However, attention to inner virtues such as martyrdom and self-sacrifice is limited, and techniques like poetry and storytelling are less frequently used. In Iraq, ethical content encompasses Islamic etiquette (e.g., table manners and greetings), ethical concepts (e.g., honesty, self-sacrifice, chastity, and avoidance of backbiting), and the way of life of the Prophet and other Islamic figures, presented through techniques such as storytelling, preaching, memorization, drawing, poetry, examples, and fill-in-the-blank exercises.</p> <p>Conclusion: The findings of this study can contribute to improving the ethical content of Iranian textbooks by emphasizing the Holy Prophet's way of life, developing social skills, and utilizing diverse content techniques.</p>
<p>Cite this article</p>	<p>Njafi, H., & Pejmanfar, M.H., (2026). The content and techniques of teaching ethics to elementary school children in Saudi Arabia and Iraq and Its implications for the ethical content of elementary school textbooks in the Islamic Republic of Iran. <i>Applied Issues in Islamic Education</i>, 10 (4), 131-158. http://dx.doi.org/10.22034/qaiie.10.4.131</p>
	<p>© The Author(s). Publisher: Academy of Scientific Studies in Education.</p>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction and Objective: The ethical system constitutes the main pillar of the survival and cohesion of any society. Teaching ethical values at elementary schools, as a sensitive and decisive phase, plays a central role in shaping children's character and personality. Despite the importance of this issue in Islamic upbringing, only a limited number of comparative studies have examined the content of religious textbooks in Islamic countries. There is a clear research gap in comparing the educational systems of Saudi Arabia and Iraq with the aim of providing models for improving Iran's textbooks. This study is a comparative analysis of the content of teaching ethics and the content techniques employed in the religious textbooks of the elementary schools in Saudi Arabia (*Al-Dirasat Al-Islamiyyah*, 2023 edition) and Iraq (*Al-Qur'an Al-Karim wa Al-Tarbiyah Al-Islamiyyah*, 2024 edition). The main research question is: What is the ethical content and what educational techniques are used in these two countries from grade one to grade six of elementary school, and what strengths and weaknesses do they have that can be useful for enriching the ethical curriculum in Iran?

Method: The present study is qualitative in approach and employs qualitative content analysis as its method. The statistical population consisted of all religious textbooks for the elementary school (grades one to six) in the two countries. Purposive sampling was used, taking into account the cultural and religious commonalities with Iran. Six textbooks from Saudi Arabia (2023 edition) and six from Iraq (2024 edition) were examined in full. Data were collected through page-by-page analysis of texts, images, exercises, and activities related to ethics, etiquette, the Holy Prophet's way of life (*sirah*), and educational techniques. Coding and theme extraction were performed independently by the two principal researchers and two content-analysis experts; any disagreements were resolved through discussion and consensus. The analysis method was theme-based and comparative. To enhance reliability, all stages were fully documented.

Findings: In Saudi Arabia, the content of teaching ethics is primarily focused on social etiquette (greeting, cleanliness, respect for others, preservation of public property), ritual practices (remembrances, reverence for the Qur'an), and the Prophet Muhammad's practical way of life. Attention to inner virtues (self-sacrifice, martyrdom) was limited. The dominant techniques included text coloring, two-person dialogue, short storytelling, real images, QR codes, and "We Learn to Act". In Iraq, the content of teaching ethics was richer and more diverse, encompassing Islamic etiquette, ethical concepts (honesty,

self-sacrifice, chastity, avoidance of backbiting, hypocrisy, lying), the way of life of the Prophet (PBUH) and other Islamic figures, and the interrelationships among virtues. The techniques used included storytelling, direct preaching, memorization of hadiths, drawing, poetry, examples, matching exercises, true/false questions, fill-in-the-blank activities, and coloring.

Conclusion: The findings reveal that both countries possess valuable strengths. Saudi Arabia places strong emphasis on practical daily etiquette and the tangible the Prophet Mohammad's way of life, while Iraq pays greater attention to the conceptual breadth of virtues and vices and the semantic development of ethical concepts. These two models can serve as a solid basis for strengthening teaching ethics in Iranian textbooks. It is recommended that Iranian textbooks place greater emphasis on inner virtues (self-sacrifice, greater *jihad*, anti-arrogance), modesty and chastity (especially for girls), family-centered values, and innovative techniques (QR codes, poetry, direct preaching). In this way, teaching ethics can move beyond mere ritualistic practices toward the deep cultivation of moral character. The main limitation of the study was its exclusive focus on textbook content without examining actual classroom implementation. A suggestion for future research is to investigate the impact of these contents on students' moral behavior.

Acknowledgements

The authors sincerely thank the two respected content-analysis experts who cooperated in the independent coding of the data. Appreciation is also extended to those who provided access to the latest editions of the religious textbooks of the two countries.

Ethical Considerations

This research was conducted in full compliance with the ethical principles of human research and focused exclusively on the analysis of publicly available texts (printed and accessible textbooks). No human participants (students, teachers, or parents) were involved; therefore, no informed consent or ethics committee approval was required. Scientific integrity and respect for copyright and publication rights were strictly observed.

Conflicts of Interest

The authors declare that there is no financial, organizational, or personal conflict of interest regarding the research topic or the countries under study. This research was conducted completely independently and for purely scientific purposes.

وزارت آموزش و پرورش
سازمان پژوهش و
برنامه‌ریزی آموزشی

پژوهشکده تعلیم و تربیت

پژوهشکده
مطالعات آموزش و پرورش

محتوا و شگردهای آموزش اخلاق به کودکان دبستانی در عربستان سعودی و عراق و دلالت های آن در محتوای اخلاقی کتاب های درسی ابتدایی جمهوری اسلامی ایران

حسن نجفی^۱ | محمدحسین پژمانفر^۲

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه آموزش علوم تربیتی دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. رایانامه: hnajafih@cfu.ac.ir
۲. کارشناسی ارشد تربیت اخلاقی مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت، قم، ایران. رایانامه: pejmanfar3@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی</p> <p>دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۵ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۲۲ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۰ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۸</p> <p>کلیدواژه‌ها: اخلاق، آموزش اخلاق، رویکرد سیره محور، شگردهای محتوایی، دوره ابتدایی، عربستان، عراق.</p>	<p>هدف: آموزش اخلاق در دوره ابتدایی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی تربیت اسلامی، نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت و رفتار دانش‌آموزان ایفا می‌کند. بررسی محتوای کتاب‌های درسی دینی کشورهای اسلامی می‌تواند الگوهای موثری برای بهبود نظام آموزش شی ایران ارائه دهد لذا هدف این پژوهش تحلیل محتوای آموزش اخلاق در دوره ابتدایی عربستان سعودی و عراق است.</p> <p>روش: این مطالعه با روش تحلیل محتوای کیفی در کتاب‌های درسی دینی دوره ابتدایی عربستان سعودی («الدراسات الإسلامية»، ویرایش ۲۰۲۳) و عراق («القرآن الکریم و التریبه الاسلامیه»، ویرایش ۲۰۲۴) انجام شد. نمونه‌گیری به صورت هدفمند انجام و کتاب‌های درسی پایه‌های اول تا ششم ابتدایی دو کشور به دلیل اهمیت فرهنگی و مذهبی آن‌ها انتخاب شدند. داده‌ها از طریق تحلیل دقیق متن، تصاویر و فعالیت‌های کتاب‌ها جمع‌آوری و با کدگذاری توسط پژوهشگران و دو متخصص به صورت مستقل تحلیل شد تا دقت و جامعیت مطالعه تضمین شود.</p> <p>یافته‌ها: در عربستان، آموزش اخلاق بر آداب اجتماعی مانند سلام کردن، نظافت و احترام به دیگران، اعمال مناسکی مانند اذکار و سیره پیامبر اکرم <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله</small> متمرکز است و از شگردهای محتوایی مانند رنگ‌آمیزی متن، مکالمه دونفری، داستان‌گویی، تصاویر واقعی، QR code و یادگیری برای عمل استفاده می‌شود، اما توجه به فضائل باطنی مانند ایثار و شهادت محدود بوده و شگردهایی مانند شعر کمتر به کار رفته‌اند. در عراق، محتوای اخلاقی شامل آداب اسلامی (مانند آداب غذا خوردن و سلام دادن)، مفاهیم اخلاقی (مانند صداقت، ایثار، عفت و پرهیز از غیبت) و سیره پیامبر <small>صلی‌الله‌علیه‌وآله</small> و شخصیت‌های اسلامی است که با شگردهایی نظیر داستان‌گویی، موعظه، حفظ، نقاشی، شعر، مثال و تکمیل جای خالی ارائه می‌شود.</p> <p>نتیجه‌گیری: یافته‌های این پژوهش می‌تواند برای بهبود محتوای اخلاقی کتاب‌های درسی ایران با تأکید بر تقویت سیره نبوی، توسعه مهارت‌های اجتماعی و بهره‌گیری از شگردهای متنوع تألیفی مفید باشد.</p>
<p>استناد</p>	<p>نجفی، حسن، و پژمانفر، محمدحسین (۱۴۰۴). محتوا و شگردهای آموزش اخلاق به کودکان دبستانی در عربستان سعودی و عراق و دلالت های آن در محتوای اخلاقی کتاب‌های درسی ابتدایی جمهوری اسلامی ایران. <i>مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی</i>، ۱۰ (۴)، ۱۵۸-۱۳۱.</p> <p>http://dx.doi.org/10.22034/qaiie.10.4.131</p>
<p>ناشر: پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.</p>	<p>© نویسنده‌گان.</p>

مقدمه

در هر جامعه‌ای، نظام اخلاقی ستون اصلی بقا و پایداری آن به شمار می‌رود. اگر این نظام از هم فروپاشد، جامعه به سوی زوال و نابودی سوق داده خواهد شد. اخلاق، صرفاً یک مفهوم زینتی یا تجملی نیست، بلکه بنیادی‌ترین عنصر برای حفظ انسجام و هویت یک ملت است. بدون پایبندی به ارزش‌های اخلاقی، اعتماد میان افراد و نهادها خدشه‌دار می‌شود، روابط اجتماعی متزلزل می‌گردد و در نهایت، پیکره جامعه از درون فرومی‌ریزد. طبق دیدگاه الجازی^۱ (۲۰۱۸)، صحبت از اخلاق، بحثی درباره حیات یا مرگ یک ملت است؛ زیرا اخلاق نه تنها راهنمای رفتار فردی و جمعی است، بلکه ضامن دوام و پیشرفت یک جامعه در برابر چالش‌های زمانه به شمار می‌آید.

با توجه به اینکه نظام اخلاقی ستون اصلی بقای هر جامعه‌ای است، آموزش ارزش‌های اخلاقی در دوره کودکی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین راهکارهای حفظ این نظام مطرح می‌شود (کوشی و رستگاری، ۱۴۰۲). این بدان خاطر است که آموزش اخلاق نقشی محوری در شکل‌گیری شخصیت اخلاقی^۲ کودکان ایفا می‌کند (مطهری، ۱۳۷۷). دوره کودکی، به دلیل انعطاف‌پذیری بالای ذهن و ظرفیت بالای یادگیری، فرصتی بی‌نظیر برای نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی فراهم می‌آورد (انصافی مهربانی، فیاض، بهشتی، دلاور، ۱۴۰۰). این دوره، به دلیل تأثیر عمیق و پایدار بر شخصیت افراد، از منظر روان‌شناختی و تربیتی، مرحله‌ای حساس و تعیین‌کننده محسوب می‌شود (نجفی و پوریزدی، ۱۴۰۰). قلب کودک پذیرای هر آنچه در آن کاشته شود، اعم از ارزش‌هایی چون اخلاص، صداقت و محبت یا رذائلی نظیر نفاق و خیانت است. از این‌رو، آموزش اخلاق در این دوره می‌تواند کودک را به سوی ایمان و فضیلت یا به سمت انحراف سوق دهد (ماروسینتس، واکولیا و پرپلیوک^۳، ۲۰۱۹).

از منظر اسلامی، فطرت توحیدی انسان در بدو تولد پاک و الهی است، تحت تأثیر محیط، والدین و نظام تربیتی قرار می‌گیرد و ممکن است از مسیر اصلی خود منحرف شود (سهرابی‌فر، ۱۳۹۴). از این‌رو، نظام تعلیم و تربیت موظف است با ارائه برنامه‌های مدون و متناسب با ویژگی‌های رشدی کودکان، این فطرت پاک را حفظ و تقویت کند و به شکوفاسازی آن بیاورد (کاظمی، ۱۳۹۳). مطالعات تربیتی، از جمله پژوهش‌های اسکار، خیرالنساء، هارتو و سورینانا^۴ (۲۰۲۵)، میرمهدی‌پور، زینالی و عسکری (۱۴۰۳)، امینی، علاقه‌بند، ربانی (۱۴۰۳)، قانع عزآبادی، حسنی، برزگر بفرؤئی (۱۴۰۲)، محمدعوض (۲۰۲۲)، الحضیف و الحماد (۲۰۲۱)، محمد (۲۰۱۳)، بر اهمیت دوره کودکی در نهادینه‌سازی ارزش‌های اخلاقی تأکید دارند و آن را بستری برای تکامل شخصیت افراد و تضمین آینده جوامع می‌دانند. با این حال، پژوهش‌ها نشان می‌دهند آموزش اخلاق به کودکان دارای چالش‌هایی مانند فقر تکنیکی انتخاب و سازمان‌دهی محتوا، کم‌توجهی به عنصر عقلانیت و ناهماهنگی محتوای آموزشی با سطح درک و نیازهای کودکان است که به دل‌زدگی و کاهش اثرگذاری منجر می‌شود (نجفی و دهقان کلور، ۱۳۹۹).

بررسی سابقه پژوهشی نشان می‌دهد که تا کنون مطالعاتی در محتوای برنامه درسی دینی کشورهای اسلامی جهان انجام شده که اولین آن‌ها مربوط به شعبانی (۱۳۸۴) است. وی برنامه‌های درسی در ایران

1 . Al -Jazi
2 . Moral Character

3 . Marusynets, Vakolia & Perepliuik
4 . Oskar, Khairunnisa, Harto & Suryana

و چند کشور جهان را تطبیق داده است. دومین پژوهش را الخیزران^۱ (۲۰۰۷) انجام داده که سنت‌های تربیت اخلاقی در عراق را بررسی و اعلام می‌کند در وهله اول تحت فشارهای پروژه‌های مدرنیته دولت عثمانی و عراق، دو نوع سنت فرهنگی در عراق، یعنی اسلام و ارزش‌های قبیله‌ای عرب، مورد مذاکره و بازنگری قرار گرفتند. در مرتبه بعد مفاهیم شایستگی مبتنی بر این ارزش‌ها در طول زمان تغییر کردند و در آموزش و پرورش نهادینه شدند و در آخر این تغییرات اشکال متضادی از آموزش اخلاقی را در آموزش دولتی_قبیله‌ای عرب و آموزش ارائه شده در حوزه علمیه شیعه ایجاد کردند. سومین پژوهش تز سوی قلی زاده سلماسی (۱۳۸۹) انجام شده که سوژه مطالعاتی او آموزش مذهبی در دوره ابتدایی با تأکید بر هدف و محتوا در کشورهای ایران، ترکیه، مالزی و اندونزی بوده است. همانطور که مشخص است نمونه‌های انتخاب شده برای تطبیق هم سطح و نزدیک به ایران بوده است. چهارمین پژوهش متعلق به قاسمی، نوری و تقی نژاد (۱۳۹۱) است. این پژوهشگران محتوای تصاویر کتاب‌های آموزش عمومی ایران و سوریه را از منظر بازنمایی فرهنگ پوشش مورد تطبیق قرار داده‌اند. پنجمین پژوهش اختصاص به داودی دهاقانی (۱۴۰۳) دارد. پژوهش داودی دهاقانی با هدف شناسایی و تحلیل تفاوت‌ها و شباهت‌های عناصر انگیزشی موجود در کتاب‌های درسی دینی سه کشور ایران، عراق و عربستان از جهت تاثیرگذری مفاهیم دینی بر روی دانش‌آموزان مورد بررسی قرار گرفت. طبق نظر او بیشترین استفاده از عناصر انگیزشی در کتاب‌های درسی کشور ایران سپس برای عربستان و در انتها برای عراق بود.

با توجه به اهمیت آموزش اخلاق در دوره ابتدایی، این پژوهش به بررسی محتوا و شگردهای محتوایی آموزش اخلاق در عربستان سعودی و عراق می‌پردازد. عربستان سعودی به دلیل سابقه طولانی در تعلیم و تربیت اسلامی، ادعای به‌روز بودن نظام آموزشی و تأکید بر نوآوری در برنامه‌های درسی، به‌عنوان یک مطالعه موردی مناسب انتخاب شده است. همچنین، عراق به دلیل اشتراکات فرهنگی، مذهبی و تاریخی با ایران، به‌ویژه در زمینه تشیع و تأثیرپذیری از سیره اهل بیت علیهم‌السلام، به‌عنوان مورد مطالعاتی انتخاب شده است. بررسی نظام تعلیم و تربیت اسلامی عراق، به‌ویژه در حوزه آموزش اخلاق، می‌تواند به شناسایی نقاط قوت و ضعف این نظام و بهره‌گیری از تجارب آن برای بهبود برنامه‌های درسی ایران کمک کند.

روش پژوهش

این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. تحلیل محتوای کیفی به‌عنوان یک روش نظام‌مند برای بررسی و تفسیر محتوای متون، با هدف کشف معانی، الگوها و مضامین موجود در داده‌ها به کار گرفته شد (شرایر^۲، ۲۰۱۲). این روش به دلیل انعطاف‌پذیری و توانایی آن در تحلیل عمیق محتوای متنی و بصری کتاب‌های درسی، برای مطالعه حاضر که به بررسی محتوای آموزش اخلاق و شگردهای محتوایی در کتاب‌های درسی «الدراسات الإسلامية» عربستان سعودی و «القرآن الکریم و التریبه الاسلامیه» عراق در دوره ابتدایی می‌پردازد، مناسب تشخیص داده شد.

جامعه آماری پژوهش شامل کتاب‌های درسی دینی دوره ابتدایی در دو کشور بود. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند انجام شد و کتاب‌های «الدراسات الإسلامية» عربستان سعودی (شامل شش کتاب برای

پایه‌های اول تا ششم ابتدایی، ویرایش ۲۰۲۳) و «القرآن الکریم و التربیه الاسلامیه» عراق (شامل شش کتاب برای پایه‌های اول تا ششم ابتدایی، ویرایش ۲۰۲۴) به‌عنوان نمونه انتخاب شدند. این انتخاب بر اساس اهمیت این دو کشور در نظام آموزش اسلامی و اشتراکات و تفاوت‌های فرهنگی و مذهبی آن‌ها با ایران صورت گرفت.

کتاب‌های الدراسات الاسلامیه معارف دینی اعم از عقاید، اخلاق و احکام را بیان می‌کنند. این کتاب‌ها تا سال چهارم مشتمل بر دو بخش توحید و فقه و سلوک است. بخش توحید به بیان معارف توحیدی و بیان توحید از دیدگاه متولیان تعلیم و تربیت در این کشور ارائه می‌شود. با توجه به این‌که موضوع پژوهش آموزش اخلاق در این کتاب‌هاست مباحث توحید اعم از روش و محتوا بررسی نمی‌شود. اما قسمت دوم که با عنوان «فقه و سلوک» نام‌گذاری شده؛ شامل مباحث احکام، اخلاق و آداب دینی می‌باشد که هر کدام از این‌ها در ذیل این عنوان کلی «فقه و سلوک» آورده شده‌اند. بخش احکام هم در بین این مباحث با موضوع این نوشتار سازگاری ندارد و فقط به بحث سلوک اخلاقی و محتوای اخلاقی و آداب که جزو مباحث علم اخلاق می‌باشد. می‌پردازیم. از کلاس چهارم تا ششم ابتدایی یک بخش جدید اضافه می‌شود و کتاب‌های دانش‌آموزان از دوره چهارم تا ششم دارای سه بخش «توحید»، «حدیث و سیره» و «فقه و سلوک» می‌شود. در قسمت حدیث و سیره سعی شده که سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله را به‌عنوان الگو برای همه دانش‌آموزان مطرح کنند. سعی شده که در هر زمینه‌ای از ساحت‌های مختلف زندگی سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله آورده شود و به دانش‌آموزان یاد داده می‌شود که این سیره و حدیث را بخوانند برای آن‌که به زندگی خود راه بدهند و عمل کنند.

کتاب القرآن الکریم و التربیه الاسلامیه مشتمل بر مطالب مختلف از جمله عقاید، احکام، اخلاق، سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و قرآن می‌باشد. به‌طوری‌که سعی شده در هر یک از سال‌هایی که کتاب «القرآن الکریم و التربیه الاسلامیه» خوانده می‌شود هر یک از این مفاهیم به دانش‌آموزان آموزش داده شود. در هر یک از سال‌های دوره ابتدایی از کلاس اول تا ششم ساختار کتاب به این شکل است که چندین درس به عقاید پرداخته می‌شود و از توحید و اصول دین شروع می‌شود و تا ایمان به غیب و اسمای الهی و ملائکه هم می‌رسد و به کودکان آموزش داده می‌شود. در هر کتاب چندین درس به سوره‌های کوچک قرآن پرداخته می‌شود؛ اولاً یک سوره کوچک قرآن آورده می‌شود و سعی می‌شود که دانش‌آموزان آن سوره را حفظ کنند و بعد از آن به مفردات و کلمات سوره پرداخته می‌شود و در ادامه به معانی آیات و در انتها به پیام اصلی سوره پرداخته می‌شود. در بحث احکام هم سعی شده شیوه درست نماز، روزه، وضو، تیمم، غسل، زکات و حج و بقیه احکام آموزش داده شود. در قسمت‌های اخلاق هم چندین بخش وجود دارد. یکی از بخش‌ها آداب اسلامی است که آداب کارهای مختلف را از نظر اسلام بیان می‌کنند. در قسمتی دیگر مفاهیم اخلاقی توضیح داده شده مثل آن‌که مفهوم غیبت، نیمه، راستگویی و کذب و... پرداخته شده است. یک قسمت هم به مباحث اجتماعی و شیوه تعامل و برخورد افراد در جامعه را بیان می‌کند مانند شیوه راه رفتن و رعایت آداب راه، مانند آداب برخورد با همسایه و شیوه حفظ اموال بیت‌المال و بقیه امور اجتماعی. یک قسمت هم به سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله اختصاص داده شده است که این سیره از کلاس اول دبستان شروع می‌شود و از کودکی پیامبر داستان و سیره بیان می‌شود و تا کلاس ششم سیره پیامبر تا

فتح مکه بیان می‌شود. در کنار سیره پیامبر سیره پیامبران اولوالعزم نیز بیان می‌شود یعنی حضرت آدم، حضرت نوح، حضرت ابراهیم، حضرت موسی و حضرت عیسی علیهم‌السلام پرداخته می‌شود. همچنین در بحث سیره عنوانی وجود دارد تحت شخصیت‌های اسلامی که یاران و اطرافیان پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله و کسانی که صدر اسلام بوده‌اند را بیان می‌کند و زندگی آن‌ها را تشریح می‌کند.

داده‌ها از طریق بررسی دقیق متن، تصاویر، تمرین‌ها و فعالیت‌های موجود در کتاب‌های درسی جمع‌آوری شدند. تمامی بخش‌های مرتبط با آموزش اخلاق (مانند فقه و سلوک در کتاب‌های عربستان و بخش‌های اخلاق و سیره در کتاب‌های عراق) به صورت کامل مورد مطالعه قرار گرفتند. برای اطمینان از جامعیت، هر کتاب به صورت صفحه‌به‌صفحه تحلیل شد و نکات مرتبط با محتوای اخلاقی و شگردهای محتوایی ثبت گردید.

برای افزایش دقت، کدگذاری توسط پژوهشگران و دو همکار متخصص در تحلیل محتوا به صورت مستقل انجام شد و در صورت اختلاف، با بحث و توافق، کدها نهایی شدند.

یافته‌ها

۱- محتوا و شگردهای آموزش اخلاق به کودکان دبستان در عربستان

جدول ۱: محتوای آموزش اخلاق در تعلیمات دینی دوره ابتدایی عربستان سعودی

شماره صفحه در کتاب	جزئیات	آموزه اخلاقی	پایه‌های تحصیلی
۳۶-۳۹	پناه بردن به خدا و بسم الله گفتن هنگام قرآن خواندن / بازی نکردن هنگام گوش دادن به قرآن / گوش دادن به قرآن / قرار دادن قرآن در جایگاه مناسب / تمیز نگه داشتن قرآن و نظافت آن	تعظیم قرآن	اول
۴۴	بیان داستانی از امانت‌داری و صدق پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله	امانت‌داری و صدق	
۵۲	شروع به سلام کردن / سلام کردن به کسانی که می‌شناسیم و نمی‌شناسیم / شیوه صحیح سلام کردن و پاسخ دادن	سلام کردن	
۶۰	فضیلت نیکی به پدر و مادر / شیوه نیکی به پدر و مادر / اجازه گرفتن هنگام ورود و خروج به اتاق پدر و مادر / پایین آوردن صدا هنگام صحبت با پدر و مادر	نیکی به پدر و مادر	
۶۶	احترام به معلم / آداب برخورد با معلم / همکاری و کمک به معلم	حق معلم	
۷۲	ذکر هنگام ورود و خروج به دستشویی / آداب قضای حاجت	آداب قضاء حاجت	
۳۰-۳۲	تبسم کردن و سلام کردن در ارتباط با دیگران / در کلام دیگران نپزیدن و قطع نکردن کلام آن‌ها / رعایت نوبت و صف در مدرسه و بیرون مدرسه / کلمات خوش آمد گویی و حال و احوال در ایام عید / کثیف نکردن محیط جامعه	آداب اجتماعی	دوم
۳۸	کمک به بزرگسالان و معلولان و نابینایان / عیادت کردن مریض	کمک به نیازمندان	
۳۹	اذیت نکردن همسایه	مراعات دیگران	
۵۰	معرفی وسایل نظافت / شستن دست قبل و بعد از غذا / مسواک زدن / ناخن گرفتن / تمیز کردن بینی با دستمال کاغذی و بازی نکردن با بینی در مقابل دیگران / مداومت بر حمام کردن در روز جمعه / اسراف نکردن آب در حمام	نظافت بدن	
۵۶	نظافت مدرسه / نظافت سرویس بهداشتی‌های عمومی / حفظ نظافت شهر	نظافت اماکن	
۶۲-۶۵	گفتن بسم الله و الحمدالله در سفره / اکتفا به خوراک موجود / غذاهای مفید و غذاهای مضر	آداب خوردن و آشامیدن	

شماره صفحه در کتاب	جزئیات	آموزه اخلاقی	پایه‌های تحصیلی
۶۸	استفاده از صحیح از وسایل شخصی / برگرداندن اشیای پیدا شده دیگران	حفظ اشیای شخصی و حقوق دیگران	
۷۲-۷۶-۷۹	کثیف نکردن شهر و فضای باغ و بوستان شهر / آب دادن به گیاهان / اذیت نکردن حیوانات / بازی نکردن با اموال عمومی / حفظ و نگهداری از آب / مصرف بهینه برق / حفظ مسجد	محافظت از محیط	
۴۱-۴۴-۴۶-۴۸-۳۸	ذکر ورود و خروج به سرویس بهداشتی / مکان‌های ممنوعه برای قضاء حاجت / نبردن قرآن و چیزی که نام خداوند بر آن هست در سرویس بهداشتی / صحبت نکردن هنگام قضاء حاجت / چگونگی برطرف کردن نجاست از بدن / شیوه تطهیر کردن / برطرف کردن نجاست از بدن و مکان نماز	مستحبات و احکام قضاء حاجت	سوم
۷۰	ورود به مسجد با پای راست و خروج با پای چپ / دعای هنگام ورود و خروج به مسجد / آداب قرائت قرآن در مسجد	آداب دخول مسجد	
۶۳-۶۸-۸۸-۹۱	زهد و ساده زیستی / محبت به اهل بیت / عدل با خانواده و همسر / خدمت به همسر و فرزند / بیان فضائل همسر و فرزند	همسر داری و فرزند پروری	چهارم
۵۳-۵۹-۶۲-۶۴-۲۶-۵۱	صبر در راه خدا / استغاثه / استعانه / استعاذه / توکل / خوف / رجا / خشوع / توبه / نذر	اخلاق الهی	
۱۱۵-۱۴۱-۱۴۵-۹۱-۱۰۲-۱۰۹-۸۷-۸۴-۸۱-۷۷-۷۲	آسان گرفتن در طهارت / کم آب مصرف کردن / محبت به نماز / اهتمام به نمازهای مستحبی / ترغیب به عبادت در روز جمعه / خوشحالی در روز عید / زکات و صدقه / حالات در سحرها و لحظه افطار / حج / حرص بر عبادت / دوام بر عبادت / تدبیر و تأمل در آیات و متأثر شدن از آیات قرآن / مداومت بر ذکر / حرص بر عمران و نظافت مسجد / دعای هنگام خروج از خانه به سمت مسجد و در راه رفتن / آداب دخول به مسجد / آداب انتظار برای نماز	اخلاق عبادی	پنجم
۴۵-۴۹	معنای ارحام / معنی صله رحم / نمونه‌هایی از صله رحم / فضیلت‌های صله رحم	محبت به ارحام و دعوت آن‌ها به کار خیر	
۵۴-۶۷	تکریم مهمانان / خوش آمد گویی و برخورد مناسب با آن‌ها / کسی را از سر جایش بلند نکردن و جایگاه مشخص نداشتن	آداب مهمانی و مجلس	
۵۶	عیادت از همسایگان مریض / اذیت نکردن همسایه / صبر بر اذیت‌های همسایه	برخورد با همسایگان	ششم
۷۷	عطر زدن / قرآن خواندن / صف اول جماعت شرکت کردن و نزدیک امام جماعت نماز خواندن / زیاد صلوات فرستادن	آداب روز جمعه	
۸۸	غسل کردن و شستشو / پوشیدن بهترین لباس‌ها / خوردن خرما / رفتن به سمت مصلا برای نماز عید / عطر زدن / به دیدن نزدیکان و همسایگان رفتن	آداب روز عید	

یکی از نکاتی بسیار حائز اهمیت در محتوای اخلاقی کشور عربستان می‌باشد این است که دانش‌آموز را با سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به صورت خیلی عینی و ملموس آشنا می‌کنند و سعی کرده‌اند که در همه زمینه‌ها این الگو بودن و اسوه بودن پیامبر را نشان دهند. به طوری که دانش‌آموز به خوبی در بسیاری از عرصه‌های زندگی سیره پیامبر را می‌داند. مثلاً در برخورد با خانواده، برخورد با همسر، شیوه قرآن خواندن پیامبر، برخورد پیامبر با کوچک‌ترها، سیره پیامبر در برخورد با همسایه، سیره پیامبر در برخورد با خادمان و اطرافیان و

توجه به آداب^۱ در زندگی هم یکی از نکاتی است که در آموزش اخلاق کشور عربستان، زیاد به آن پرداخته شده. آدابی مثل آداب سرویس بهداشتی، آداب سفره، آداب مهمانی. بیان این آداب باعث می‌شوند که حکمت عملی دانش آموزان تقویت شود؛ به طوری که گزاره‌های اخلاقی از حالت یک گزاره خوب و بد خارج می‌شود و ساحات مختلف زندگی دانش آموزان را شکل می‌دهد. این آموزش‌ها با این که شاید در مواجهه اول زیبا به نظر نیاید اما از اموری است که بسیاری از افراد و خانواده‌ها از آموزش این گزاره‌ها خود داری می‌کنند و کسی متولی بیان این امور در زندگی شخصی افراد نیست. مثل این که شیوه صحیح سرویس بهداشتی رفتن چیست؟ مثل این که وسایل نظافت چیست؟ مثل این که شیوه صحیح غذا خوردن چیست؟ این‌ها از اموری است که اگر هم در مدرسه به پرداخته نشود معلوم نیست که کودکان این امور را یاد می‌گیرند یا نه.

آموزش‌های اخلاق اجتماعی نیز در این کشور بسیار پر رنگ است. یاد دادن شیوه صحیح سلام کردن، شیوه صحیح تبریک گفتن، شیوه صحیح عید را به یک دیگر یادآوری کردن و... این‌ها از اموری است که دانش‌آموزان را اجتماعی می‌کند و در برخوردها و مواجهه‌های افراد باعث تعاملات بهتر در جامعه می‌شود.

توجه به اذکار و اوراد، این مسئله در کتاب‌های تعلیمات دینی کشور عربستان بسیار پر رنگ است. اموری مثل: اذکار و اوراد قبل از خواب و بعد از خواب، کلماتی که بعد از عطسه زدن به دیگران باید گفت، ادعیه صبح و شام، دعا‌های ورود و خروج به سرویس بهداشتی و حمام. این آداب از اموری است که معمولاً کمتر به آن‌ها پرداخته می‌شود اما بسیار حائز اهمیت هستند. به این جهت که یاد خداوند را در دل‌ها زنده نگه می‌دارد و هم این که باعث می‌شود دانش‌آموزان با مناسک دینی آشنا می‌شوند و می‌توانند به این سلوک دینی عمل کنند.

همیشه سعی شده که از ضمیر متکلم استفاده شود. هم در بیان نکات اخلاقی و هم فقه و سلوک و بقیه امور دیگر، این باعث می‌شود که تلقین به مخاطب شود که مخاطب این گزاره‌های اخلاقی خود دانش‌آموز است و کسی دیگر مخاطب این نکات اخلاقی نیست.

یکی از نقاط قوت حفظ اموال عمومی است که در کتاب‌های این کشور مفصل به آن پرداخته شده و همچنین حفظ اموال شخصی اهمیت نگهداری و شیوه نگهداری صحیح از اموال شخصی و عمومی به آن پرداخته شده که بسیار کار به جا و پسندیده ای است.

حس وطن دوستی و تقویت علاقه به کشور نیز در جاهای مختلف کتاب تعلیمات دینی کشور عربستان به چشم می‌خورد. مثلاً از پرچم کشور عربستان زیاد استفاده شده، از کارهای خوب کشور در

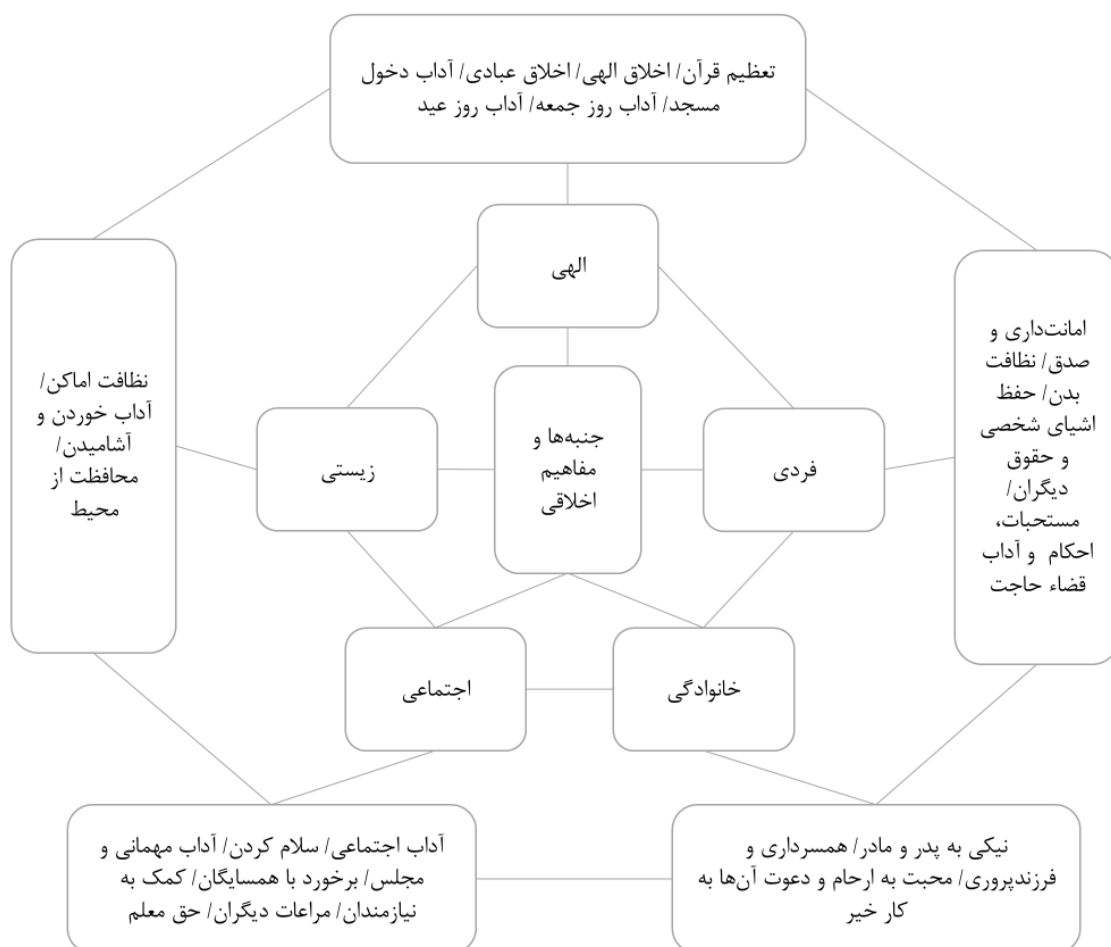
۱. ادب، هیات زیبا و پسندیده‌است که طبع و سلیقه چنین سزاوار می‌داند که هر عمل مشروعی چه دینی باشد مانند دعا و امثال آن و چه مشروع عقلی باشد مانند دیدار دوستان، بر طبق آن هیات واقع شود، به عبارت دیگر: ادب عبارتست از ظرافت عمل. معلوم است که عمل وقتی ظریف و زیبا جلوه می‌کند که اولاً مشروع بوده و منع تحریمی نداشته باشد، پس در ظلم و دروغ و خیانت و کارهای شنیع و قبیح ادب معنا ندارد و ثانیاً عمل اختیاری باشد، یعنی ممکن باشد که آن را در چند هیات و شکل در آورد و شخص به اختیار خود آن را به وجهی انجام دهد که مصداق ادب واقع شود، نظیر ادبی که اسلام در غذا خوردن مرعی داشته و آن گفتن "بسم الله" است در اول غذا و گفتن "الحمد لله" در آخر آن و احتراز از خوردن در حال پری شکم و امثال اینها و نیز نظیر ادب نشستن در حال نماز که "تورک" نامیده می‌شود و آن عبارت است از نشستن

به روی ران‌ها و گذاشتن دست‌ها روی زانو و نگاه کردن به دامن. گرچه معنی ادب، حسن و ظرافت عمل است، و در معنی حسن که موافقت عمل است با غرض زندگی، هیچگونه اختلافی نیست. بنابراین آداب عبارتست از هیات‌های زیبای مختلفی که اعمال صادره از آدمی متصف بدان می‌گردد و اعمال آدمی نحوه صدورش بستگی به صفات مختلفه روحی دارد و بین این دو قسم انصاف (انصاف روح به اخلاقیات و انصاف عمل به آداب) فرق بسیاری است، پس معلوم می‌شود که آداب ناشی از اخلاق و اخلاق زائیده از مقتضیات اجتماع است و مطلوب نهایی انسان در زندگی همان چیزی است که ادبش را در رفتار مشخص ساخته و برایش خط مشی ترسیم می‌کند که در کارهایی که به منظور رسیدن به آن مطلوب انجام می‌دهد از آن خط مشی تعدی نمی‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۶: ۳۶۸-۳۶۷).

جای جای کتاب نام برده شده، کارهایی که کشورشان در خدمت به حجاج انجام می‌دهد، توضیح داده شده و سعی شده که بتوانند حس حب به وطن را در دانش‌آموزان بپرورانند.

در مورد شیوه صحیح مدیریت انرژی نیز بسیار پرداخته شده و از برنامه داشتن این کشور در این مورد در جای جای کتاب‌ها بیان شده است. مثلاً در بحث اصلاح الگوی مصرف هم به اسناد چشم‌انداز ارجاع داده شده و هم این‌که به دانش‌آموزان شیوه صحیح مصرف را آموزش می‌دهند خصوصاً مصرف آب.

بسیاری از مفاهیم اخلاقی به صورت مستقیم بیان شده و سعی نشده که امور اخلاقی و سلوکی در این کتاب به صورت غیر مستقیم بیان شود؛ این از جهتی روشی مثبت است. از این جهت که دانش‌آموزان در بحث اخلاق و سلوک نکته‌ای مبهم و انتزاعی یاد نمی‌گیرند بلکه همه امور اخلاقی و سلوکی را به طور واضح آموزش می‌بینند. و مشکلی از جهت دلالت در بحث‌های اخلاقی کتاب‌های دوره ابتدایی وجود ندارد. اما از جهت این یک روش نا درست است. چرا که در بسیاری از موارد دانش‌آموزان و افراد در مقابل یک کلام و یک فعل اخلاقی تقابل دارند و به اصطلاح گارد دارند، که در اینجا شیوه تربیت مستقیم کارساز نیست.

جدول ۲: شگردهای محتوایی آموزش اخلاق در تعلیمات دینی دوره ابتدایی عربستان سعودی

پایه تحصیلی و شماره صفحه	مصادق	شگردها
دانش آموز خداوند را سپاس می‌گوید که با چگونگی تعظیم قرآن کریم آشنا شده است (پایه اول، ص ۴۲)		رنگ آمیزی متن
دانش آموز با همزمانی متن و تصویر با وضو گرفتن، همراهی مادر برای رفتن به مسجد و احترام به قرآن آشنا می‌شود (پایه اول، ص ۳۶)		استفاده از تصویر به جای کلمه
دانش آموز با سلام دادن آشنا می‌شود؛ مکالمه آموزش دهنده از این قرا است که معلم به شاگردانش گفت: آیا شما را راهنمایی نکنم به راهی که با آن پاداش‌های فراوان و محبوبیت نزد مردم به دست می‌آوردید؟ شاگردان: بله ای معلم ما! معلم: این، درود اسلام است. به هر کسی که دیدید بگویید: السلام علیکم و رحمۃ الله و برکاته. احمد گفت: آیا به کسی که نمی‌شناسم هم سلام کنیم؟ معلم: بله، ما به کسی که می‌شناسیم و به کسی که نمی‌شناسیم، سلام می‌کنیم. سلام، درود اسلام است (پایه اول، ص ۵۲)		مکالمه دونفری
دانش آموز با تصاویری واقعی در مورد انواع کمک به دیگران آشنا می‌شود (پایه دوم، ص ۳۸)		تصاویر واقعی

شگردها	مصادق	پایه تحصیلی و شماره صفحه
جای خالی	<p>آداب قضاء الحاجة :</p> <p>❶ لا أَسْتَقْبِلُ الْقَبْلَةَ وَلَا أَشْتَدُّ بِرُهَا عِنْدَ قَضَاءِ الْحَاجَةِ فِي الصَّخْرَاءِ.</p> <p>◀ أَنْظُرْ إِلَى الصُّرَّةِ وَأَكْبِلْ:</p> <ul style="list-style-type: none"> • هَذِهِ هِيَ وَهِيَ قِبْلَةُ • عِنْدَ قَضَاءِ الْحَاجَةِ لَا الْقِبْلَةَ • وَلَا فِي 	<p>دانش آموز با خواندن جمله ای در مورد آداب قضاء حاجت در ادامه متن دارای جاهای خالی را تکمیل می کند (پایه سوم، ص ۳۹)</p>
داستان گویی	<p>الهدوء في المسجد</p> <p>دَعَلَ سَعْدٌ سَعْدَ الْمَسْجِدِ قَبْلَ إِقَامَةِ الصَّلَاةِ وَرَأَى حَاجَةً سَلْمَانَ قَدَّرَ بَيْنَهُمَا حَدِيثَ يَضْرِبُ مُرْتَبِعَ أَرْعَاجِ الْمَوْجِدِينَ فِي الْمَسْجِدِ ، فَوَجَّهَهُمَا إِتِمَامَ الْمَسْجِدِ بِأَلْفِ بِأَنَّ يَنْتَظِرَا الْوَقْتَ بِقِرَاءَةِ الْقُرْآنِ وَذِكْرِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ .</p> <ul style="list-style-type: none"> • أقرأ الموقفت السابق. • أخذت الخطأ الذي وقع فيه كل من سعد وسلمان. <p>إذا قرأت القرآن في المسجد فلا أرفع صوتي رفعا يثبوس على الفضلين</p>	<p>محتوای داستان این است که سعد پیش از برپا شدن نماز وارد مسجد شد و دوستش سلمان را دید. آن دو با صدای بلند مشغول گفتگو شدند، به گونه‌ای که باعث اذیت و آزار حاضران در مسجد شدند. امام مسجد به آرامی آن‌ها را متوجه کرد که از وقت استفاده کرده و به قرائت قرآن و یاد خداوند متعال بپردازند. مؤلف از دانش آموز می خواهد که داستان را بخواند و خطایی را که از سعد و سلمان سر زد مشخص کند. در کادر زیر داستان هم چنین آمده که اگر در مسجد قرآن می‌خوانم، صدایم را بلند نکنم تا باعث آزار نمازگزاران نشود (پایه سوم، ص ۷۲)</p>
سیره نبوی	<p>حرص النبي ﷺ على عمارة المساجد</p> <p>بدأ النبي ﷺ ببناء المسجد حين قدم المدينة قبل بناء بيته، وكان يشارك أصحابه ﷺ في حمل أبنات المسجد وأعمال البناء.</p> <p>وكان يرغب أصحابه ﷺ في بناء المساجد، فعن عائشة ﷺ قالت: أمر ﷺ ببناء المساجد في الدور وأن تظف وتظيب، والمعنى الدور: لأحياء السكينة.</p>	<p>دانش آموز با روایتی کاربردی مستقیماً از اعمال و رفتار پیامبر در موقعیت‌ها و سوزهای مختلف آشنا می‌شود (پایه پنجم، ص ۱۱۵)</p>
QR code	<p>هدى النبي ﷺ في التعامل مع الوفود والضيوف</p> <p>هدى النبي ﷺ في التعامل مع الوفود والضيوف</p> <p>كان النبي ﷺ يحسن إلى الوفود التي تقدم عليه فكان يستقبلهم بالبشر والترحيب، وحسن المعاملة وبالظنهم ويكرههم، ومن المواقف في ذلك:</p>	<p>دانش آموز از طریق محتویات مکمل بیشتر با نحوه تعامل و برخورد پیامبر با میهمانان آشنا می‌شود (پایه ششم، ص ۶۸)</p>
قرار دادن در موقعیت انتخاب	<p>❶ أختار التصرف الصحيح في الحالة الآتية:</p> <p>◀ إذا وجدت بحفظة لغة على الأجنبي في المدرسة فإلني:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ألتفتها تعليمي أو تلعنبي. • ألتفتها بالبحث عن صاحبها. • ألتفتها في جيبى ولا أصرأ أحدا. 	<p>دانش آموز از طریق تمرین ذهنی با مسئله‌ای اخلاقی درگیر می‌شود به این صورت که خود را در واقعه تصور می‌کند. مثلاً در اینجا تصویر یک کیف پول روی زمین نشان داده شده تا دانش آموز بین گزینه‌های مختلف انتخاب یکی را انتخاب کند: «آن را به مسئولین مدرسه تحویل می‌دهد/ از زمین بر می‌دارد و به دنبال صاحب آن می‌گردد/ آن را برای خود بر می‌دارد و به هیچ کس نمی‌گوید» (پایه اول، ص ۴۸)</p>

پایه تحصیلی و شماره صفحه	مصادیق	شگردها
<p>دانش آموز کار صحیح و غلط را با توجه به درسی که فراگرفته تشخیص می‌دهد و آن را مشخص می‌کند (پایه دوم، ص ۶۶)</p>	<p>۱. آذخ علامته (✓) حثت التصرف الجید، وعلامة (X) حثت التصرف غیر الجید فیما یأتی،</p> <p>۲. أزیبط بین الضورة وما یناسبها من الأذکار :</p> 	<p>صحیح و غلط</p>
<p>دانش آموز از طریق وصل کردن عبارت‌ها به هم مفاهیمی مانند عیادت مریض، نیکی به همسایه، نفع رساندن به دیگران و از اسرار مردم مطلع نشدن را یاد می‌گیرد (پایه دوم، ص ۴۰)</p>	<p>۱. أصلُ كلِّ عبارةٍ مِنَ العَمُودِ (أ) بِمَا یناسبها مِنَ العَمُودِ (ب):</p> 	<p>وصل کردن</p>
<p>بعد از آنکه سیره پیامبر در رابطه با نظافت مسجد بیان می‌شود در تمرین «تتعلم لتعمل» به دانش آموز یاد داده می‌شود تا همیشه مکان های وضو را پاک نگه دارد یا به می‌آموزد که به موقع انتظار نماز در مسجد قرآن تلاوت کند (پایه پنجم، ص ۱۱۷)</p>	<p>حرص النبي ﷺ على نظافة المسجد</p> <p>كان النبي ﷺ حريصاً على نظافة المسجد، ومن صور اهتمامه بذلك:</p> <ul style="list-style-type: none"> • أمره بنظافة المسجد وتطيبه. • إكرامه لمن يظف المسجد؛ فقد أخبر أبو هريرة رضي الله عنهما أن امرأة كانت تظف المسجد فماتت، فسأل النبي ﷺ عنها، فقالوا: ماتت، قال: «أفلا كنتم آذنتموني به (أي أخبرتموني)»؛ دلوني على قبرها» (۱) فأتى قبرها فغسلها عليها.. <p>لتتعلم لتعمل</p> <ul style="list-style-type: none"> • أتزك أماكن الوضوء نظيفة كما أحب أن أراها. • أحرص على قراءة القرآن الكريم أثناء جلوس في المسجد. 	<p>یادگیری برای عمل</p>
<p>از دانش آموز خواسته شده که با خانواده به قسمت چاپ و نشر مجتمع ملک فهد بروند و از نزدیک تلاش کشورشان را در انتشار قرآن کریم ملاحظه کنند (پایه اول، ص ۴۱)</p>	<p>نشاط ۲</p> <p>نشاط اسري</p> <p>بإشراف الأسرة أشارك في الاطلاع على موقع مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، وأتعرف على جهود المملكة العربية السعودية في خدمة القرآن الكريم والعناية بطباعته ونشره.</p>	<p>مشارکت دهی خانواده</p>
<p>به دانش آموز یاد داده می‌شود که دیر اجرت دادن کارگر باعث مشکلات فراوانی در زندگی کارگر می‌شود لذا خواسته شده به همراه هم کلاسی‌ها برخی از آن مشکلات را معرفی کند (پایه ششم، ص ۸۳)</p>	<p>نشاط ۱</p> <p>في حال تأخر صرف أجر الأجير أو العامل المنزلي؛ فسبب ذلك هذا إلى ظهور مشكلات كثيرة في حياته، اقترح ثلاثة حلول مع مشاركة زملائك.</p>	<p>فعالیت درون کلاسی</p>

شگردها	مصادق	پایه تحصیلی و شماره صفحه
رونویسی		دانش آموز چندین مرتبه از روی جمله می نویسد: «من از درختان محافظت می کنم که آن ها باعث سایه هستند و نیز غذای ما را تشکیل می دهند» (پایه دوم، ص ۷۵)
شعر ^۱		دانش آموز از طریق شعر با خدمات معلم آشنا می شود (پایه اول، ص ۶۷)

جدول فوق شگردهای محتوایی مورد استفاده در کتاب‌های درسی «الدراسات الإسلامية» دوره ابتدایی عربستان سعودی را برای آموزش مفاهیم اخلاقی به دانش‌آموزان توصیف می‌کند. این شگردها با هدف افزایش جذابیت و اثربخشی آموزش و تناسب با سطح شناختی و رشدی دانش‌آموزان طراحی شده‌اند. شگردهای ارائه‌شده شامل رنگ‌آمیزی متن برای تأکید بر مفاهیم کلیدی مانند سپاسگزاری به خداوند، استفاده از تصاویر به جای کلمات برای آموزش بصری آداب دینی مانند وضو گرفتن، مکالمه دوفزری برای آموزش تعاملی آداب سلام کردن و تصاویر واقعی برای نمایش مصادیق کمک به دیگران است. همچنین، از شگرد جای خالی برای تقویت درک آداب قضاء حاجت، داستان‌گویی برای شناسایی خطاها در رفتارهای اجتماعی و سیره نبوی برای ارائه الگوهای عملی از رفتار پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله استفاده شده است. شگرد QR code امکان دسترسی به محتوای مکمل را فراهم می‌کند، در حالی که قرار دادن دانش‌آموز در موقعیت انتخاب، تشخیص صحیح و غلط، وصل کردن عبارات، یادگیری برای عمل، مشارکت‌دهی خانواده، فعالیت درون‌کلاسی و رونویسی به تقویت مهارت‌های عملی و تعامل اجتماعی کمک می‌کنند. استفاده محدود از شعر، با توجه به ملاحظات خاص، نشان‌دهنده رویکرد محتاطانه در بهره‌گیری از این ابزار است.

۲- محتوا و شگردهای آموزش اخلاق به کودکان دبستان در عراق

جدول ۳: محتوای آموزش اخلاق در تعلیمات دینی دوره ابتدایی عراق

پایه‌های تحصیلی	آموزه اخلاقی	جزئیات	شماره صفحه در کتاب
اول	رضایت والدین	رضایت والدین در رضایت خداوند/ اجازه گرفتن از والدین برای کارها	۱۸
	کار خیر و صدقه بودن کار خیر	صدقه بودن کمک به دیگران/ برداشتن موانع از راه صدقه	۲۷

۱. عربستان در دوره ابتدایی فقط از یک شعر که ارائه شده استفاده کرده گویا در استفاده از آن ملاحظات و محدودیت‌هایی وجود دارد.

شماره صفحه در کتاب	جزئیات	آموزه اخلاقی	پایه‌های تحصیلی
۳۳	شستن دست‌ها قبل از غذا/ بسم الله الرحمن الرحيم گفتن/ با دست راست غذا خوردن/ شکر خداوند کردن	آداب غذا خوردن	دوم
۳۴-۴۱-۵۵	اذیت نکردن با دست و زبان/ احترام و دوست داشتن دیگران/ کمک به محتاجین و فقرا	اخلاق مسلمانی	
۴۲	ابتدا سلام کردن/ جواب سلام کامل دادن	آداب سلام دادن	
۴۹	رعایت حق الناس/ رعایت کردن حقوق همسایگان/ اذیت نکردن حیوانات	رعایت حقوق	
۱۹	دوست داشتن پدر و مادر/ صدای خود را در مقابل پدر و مادر بالا نبردن	اطاعت از پدر و مادر	
۲۳	صدقه بودن کلام زیبا/ زوددن کینه‌ها با کلام زیبا	کلام زیبا و طیب	
۳۷	تعریف سخن چینی/ رواج بدبینی به عنوان اثری از سخن چینی/ دوست نداشتن سخن چین توسط خداوند	مذمت سخن چینی	
۴۵	خسران نداشتن راست گویی	راستگویی	
۴۶	عظوفت بزرگ‌ترها به بچه‌ها/ رعایت احترام بزرگ‌ترها توسط بچه‌ها	مهربانی با کودکان و احترام بزرگ‌ترها	
۴۷	انفاق به فقرا/ کمک به سالمندان	نیکی به دیگران	
۴۹	در کلام دیگران نپريدن/ صدای خود را در گفت‌وگو بالا نبردن/ حواس خود را به متکلم دادن	آداب گفت‌وگو	
۶۰	بلند صحبت نکردن در راه/ در مسیر پیاده‌روی حرکت کردن/ اذیت نکردن دیگران/ آب دهان نینداختن در راه و مسیر	آداب راه رفتن	
۱۲	اهتمام به کار جمعی نیکو	تعاون و همکاری	سوم
۲۵	وفای به عهد/ راست گویی/ ترک خیانت/ برگرداندن امانت	اخلاق بین فردی	
۲۸	طولانی نکردن دید و بازدید خصوصاً هنگام عیادت مریض/ با اذن و اجازه به خانه کسی رفتن/ زمان مناسبی را برای دید بازدید انتخاب کردن	آداب دید و بازدید	
۴۹	پرهیز از خود درمانی/ با توکل به سراغ پزشک رفتن و مصرف دارو/ قدر سلامتی را دانستن	صحت و درمان	
۶۵	صحيح و فاسد را مخلوط کردن/ نبرنگ زدن در معامله	غش در معامله	
۷۰	آسیب نزدن به اموال عمومی/ جبران آسیب‌هایی وارد شده به اموال عمومی/ اسراف نکردن اموال عمومی	حفظ اموال عمومی	
۹	قسوت بودن سیر خوابیدن به هنگام گرسنگی همسایه/ کمک کردن به افراد مسن	مهربانی نسبت به ضعفا	چهارم
۱۹	حذف صفت بخل و حرکت به سوی سخاوتمندی	بخل	
۳۵	دوست داشتن اخلاق زیبا توسط مردم/ بدخلقی دلیلی بر ناکامی در امور	حسن خلق	
۳۹	سبب آبادانی بودن حب وطن	حب وطن	
۴۲	صلوات کامل/ فضیلت صلوات بر پیامبر و آل ایشان	صلوات بر پیامبر	
۵۳	حفظ وسایل شخصی خود/ رعایت نظم و قرار دادن وسیله‌های در جای خود/ رعایت کردن آداب بازی کردن/ رعایت حال دیگران در بازی و مزاحم استراحت آن‌ها نشدن	مسئولیت پذیری و رعایت قواعد بازی	
۵۹	برای دیگران کار نکردن	ریا	
۱۲	تشبیه مؤمن به زنبور عسل/ کرم/ ایثار/ تعاون/ صبر/ صدق/ شجاعت/ امانت/ ناراحتی از گناه	ویژگی‌های اخلاقی مؤمن	پنجم
۱۸	عدم غیبت، مسخره و فخر فروشی در مزاح کردن	مزاح کردن	
۲۸-۳۰	احترام به معلم حتی در بزرگسالی/ آداب متعلم	آداب تعلیم و تعلم	

شماره صفحه در کتاب	جزئیات	آموزه اخلاقی	پایه‌های تحصیلی
۳۶	باعث پیروزی و ظفر شدن صبر/ مثال زیبا از صبر حضرت ایوب	صبر	
۴۸	تعریف دروغ/ عدم اعتماد دیگران به فرد دروغگو/ پرهیز از قسم دروغ	پرهیز از دروغگویی	
۵۸	تعریف ایثار و بیان مصداق‌هایی از آن	ایثار	
۷۰	وضع شدن قانون برای مصالح همه/ خسارت در صورت مخالفت با قانون	احترام و رعایت قانون	
۹۳	تعریف بلوغ و سن تکلیف/ پوشیدن لباس‌های مناسب دختران و پسران در نزدیکی سن بلوغ/ حیا شعبه‌ای از شعبه‌های ایمان/ معنای غیرت	عفت و حیا	ششم
۱۶	مصادیق اذیت کننده همسایه/ صبر بر اذیت‌های همسایه	برخورد خوب با همسایه	
۲۱	فواید مسجد رفتن/ آداب مسجد رفتن و خود مسجد	حرمت مسجد	
۳۱	اهل کار و تلاش بودن انبیای الهی/ سبب برکت شدن اتقان در عمل	اتقان عمل	
۴۰	آفت دشنام دادن/ برگشتن دشنام به خود	آفت‌های زبان	
۴۸	عقاب سارق در دنیا و آخرت/ بیشتر شدن جنایت بر حسب سرقت‌های درون جامعه	سرتقت	
۵۵	تشویق قرآن به عفو و قبول عذر خواهی دیگران/ داستانی از امام کاظم علیه‌السلام در مورد عفو	عفو	
۶۵	حرمت غیبت و گناه بزرگ آن/ حضور نداشتن در فضای غیبت/ نتیجه حقد و حسد بودن غیبت	غیبت	
۸۲	صدقه بودن کاشت درخت در صورت بهره مندی استفاده سایر موجودات	فواید وجود درختان	
۹۰	ابتدای به سلام/ خنده رویی/ عیادت از مریض/ اهمیت به نظافت و تمیزی/ دخالت کردن در امور به انسان/ کمک به دیگران/ بحث و جدل نکردن/ عدم تمسخره	آداب تعامل با مردم	

همانطور که ملاحظه می‌شود مباحث اخلاقی در کتاب‌های دوره ابتدایی در کشور عراق شاملیت بسیار بالایی دارد به این معنا که گستره مفاهیم اخلاقی ای که به آن پرداخته شده بسیار غنی و بالا است. در کنار فضائل اخلاقی به رذائل اخلاقی و در کنار سلوک اخلاقی به امور فردی و اجتماعی نیز پرداخته شده که بسیار قابل توجه است.

اشاره به مباحثی همچون رحم به ضعفا، کمک به مستمندان، دست‌گیری از ضعیفان و ایثار نکته‌ای خیلی مهم و حائز اهمیت است. بدین جهت که وقتی شخصی انانیت و خود محوری را کنار بگذارد این کلید کسب فضائل اخلاقی و دوری از رذائل است. شخصی که خود برایش مطرح نباشد نفس و خواسته‌های نفسانی را نبیند این شخص بسیار به کسب فضائل نزدیک است.

سعی شده فقط به مسائل شخصی و فردی پرداخته نشود و مسائل اجتماعی مثل برخورد با دیگران، حضور در جامعه، رعایت قوانین، آداب راه و طریق، کشور خود را ساختن و زیبا سخن گفتن را آموزش دهند. این‌ها شخصیت اجتماعی دانش‌آموزان را هم تقویت می‌کند. افرادی که منزوی باشند و به‌صورت فردی بخواهند زندگی کنند در محتوای اخلاقی این کتاب‌ها مذموم است.

یکی از نکاتی که در فهم مفاهیم اخلاقی بسیار مهم است فهمیدن روابط فضائل اخلاقی با یکدیگر است. این روابط بین فضائل باعث بهتر فهم شدن هر یک از مفاهیم می‌شود. مثلاً صدقه را و کمک به دیگران را آموزش می‌دهند و بعد در مباحث بعدی و در درس‌های بعدی کلام زیبا و طیب را جزو یکی از صدقات می‌شمرند. با این کار یک توسعه معنایی ای به صدقه داده می‌شود و صدقه فقط از حالت انفاق و

پول دادن صرف خارج می‌شود و هر نوع کمک به دیگران جزو مصداق صدقه قرار می‌گیرد. این توسعه مفهومی و این‌طور بیان اخلاقی باعث می‌شود که دانش‌آموزان فهم عمیق‌تری از مفاهیم اخلاقی داشته باشند و در به‌صورت ساده‌اندیشانه به مفاهیم اخلاقی فکر نکنند.

جدول ۴: شگردهای محتوایی آموزش اخلاق در تعلیمات دینی دوره ابتدایی عراق

شگردها	مصداق	منطق، پایه تحصیلی و شماره صفحه
داستان‌گویی	<p>القرآن الرابع عشر</p> <p>أدب الإسلام</p> <p>في صباح جميل ومشمس ذهبية مشرقه حيث العصفير تغادر أعشاشها. خرج يشار مع أبيه ولحوته حيث اتفقوا على القيام برحلة إلى مدينة الألبان. وفي طريقهم توقف الأب ليُلقِي السلام على جاره. قال الأب: السلام عليكم. الجار: عليكم السلام ورحمة الله وبركاته، ثم تبادلوا الحديث والسؤال عن الأحوال. يشار: أبي... أبي... هيا يا أبي لقد تأخرنا ودع الأب جاره ثم قال ليشار:- الأب: أعلم يا ولدي أن التحية واجبة على كل مسلم فلفظ فرضها الله علينا في كتابه العزيز. يشار: اعتذر يا أبي. الأب: عليك يا ولدي أن تلتزم بأداب الطريق، وتسلم على من تمر بهم وأن ترزق السلام على من يسلم عليك، وخيركم من بدأ السلام، وأن ترزق الأذى عن الطريق.</p>	<p>دانش‌آموز از طریق داستان در مورد مفهوم سلام کردن، اهمیت سلام، آداب راه رفتن در معابر عمومی و وجوب سلام آشنا می‌شود (پایه اول، ص ۴۲)</p>
موعظه	<p>القرآن الثامن عشر</p> <p>أدب المسلم</p> <p>عزري التلميح إن الله سبحانه وتعالى يُنزل المُسلم جناحه ويهبه حُزراً كثيراً ومن بغض صفات المُسلم: ١- أن يكون نقيفاً ويُحافظ على النظافة في كل مكان. ٢- أن يطيع والديه ولا يفتسهما. ٣- أن لا يتحدث بالشبه عن الآخرين وأن يخرمهم. ٤- أن يتخذه نعلماً ومن هو أفضل سناً منه. ٥- أن لا يؤدي الناس بقول أو فعل. ٦- أن يُساعد المُحتاج. ٧- أن يؤدي تحية الإسلام. ٨- حين يتناول طعامه يقول (بسم الله الرحمن الرحيم)، وحين يُلقي منه يقول (الحمد لله). ٩- أن لا يغت بجانيات غيره. عزري التلميح حين تتسلف بيده المُسلمات تحية الله ويُحبه رسول الله (صلى الله عليه واله وصحبه وسلم) ويُحبه الناس جميعاً. من تعرفت صفات أقرى ؟ أقرها...</p>	<p>یادگیرنده با عبارت «دانش آموز عزیز من» در پایان درس موعظه می‌شود (پایه اول، ص ۵۵)</p>

منطق، پایه تحصیلی و شماره صفحه	مصادق	شگردها
<p>دانش آموز روایتی از پیامبر در زمینه حسن خلق را حفظ می کند (پایه چهارم، ص ۳۵)</p>		<p>حفظ</p>
<p>دانش آموز از غیبت کردن دیگران نهی می شود (پایه پنجم، ص ۶۹)</p>		<p>نقاشی</p>
<p>دانش آموز با این مضمون آشنا می شود که «اخلاق این است که پدر و مادر را دوست داشت چرا که آن ها عمر خود را برایش خرج کردند و شبها بی خوابی کشیده اند تا او بزرگ شود. پدر و مادر به او مسیر زندگی و اعتماد به خداوند و هدایت را آموختند تا در راه دین رشد داشته باشد» (پایه دوم، ص ۱۹)</p>		<p>شعر</p>
<p>دانش آموز ابتدا مفهوم اذیت نکردن دیگران را به واسطه روایتی از پیامبر یاد می گیرد و بعد از آن مصادیقی از اذیت نکردن را مشاهده می کند (پایه اول، ص ۴۱)</p>		<p>مثال</p>
<p>دانش آموز مفاهیمی مانند کمک به فقرا، اطاعت از والدین، با دیگران بد صحبت نکردن، قیامت و آخرت را به هم وصل و ارتباط بین آن ها را درک می کند (پایه چهارم، ص ۴۵)</p>		<p>وصل کردن</p>

منطق، پایه تحصیلی و شماره صفحه	مصادق	شگردها
<p>دانش آموز آداب غذا خوردن را تشخیص می دهد و با علامت صحیح و غلط آن را نشان می دهد (پایه دوم، ص ۲۷)</p>	<p>ضع علامة (✓) أمام العبارة الصحيحة وعلامة (x) أمام العبارة الخاطئة وضح الخطأ:</p> <p>۱- اغتسل يَدَيَّ بالماء والصابون بعد الأكل فقط.</p> <p>۲- إذا نسيت أن أقول بسم الله الرحمن الرحيم قبل الأكل فلا أقول شيئاً.</p> <p>۳- نأكل الطعام باليد اليسرى.</p> <p>۴- أحمّد الله وأشكّرهُ بعد الانتهاء من الطعام.</p> 	<p>صحیح و غلط</p>
<p>دانش آموز دو جمله «خداوند ما را به کار خیر امر کرده است» و «خداوند ما را از کار بد نهی کرده است» را می خواند و از روی آن می نویسد (پایه دوم، ص ۴۸)</p>	<p>تَشَاوُظ</p> <p>اقرأ ثم اكتب:</p> <p>أمرنا الله تعالى بعمل الخير.</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>نهانا الله تعالى عن عمل الشر.</p> <p>.....</p> <p>.....</p> <p>تَشَاوُظ</p>	<p>خواندن و رونویسی</p>
<p>دانش آموز جای خالی را پر می کند و با مفاهیمی مانند محبت خداوند، یاد آوری نعمت های خداوند، توجه به اعضای بدن آشنا می شود (پایه سوم، ص ۸)</p>	<p>الناسفة</p> <p>الفرصة اختر من هذه الكلمات الجواب الصحيح واغد كتابته في الفراغ المناسب (خالق، الله، العين، ليس، نعماً، الحلوى، الحامض، الجنة)</p> <p>۱. نحن نحب الله ونطيعه لأنه منحنا كثيرة.</p> <p>۲. من لا يؤمن بالله ربا وإلهاً لا شريك له فإنه من المسلمين.</p> <p>۳. طعام الفواكه مختلف فمنها ومنها</p> <p>۴. منحنا الله لترى الأشياء.</p> <p>۵. إذا مرضنا فإن يشفقنا.</p> <p>۶. الله تعالى هو كل شيء وحده لا شريك له.</p> <p>۷. من آمن بالله والتزم عبادته أدخله الله تعالى</p> <p>كأنيما نعم الله علينا كثيرة هل تستطيع أن تعدد بعضها منها ؟</p> 	<p>تکمیل جای خالی</p>
<p>به واسطه رنگ آمیزی دانش آموز مفهوم اجازه گرفتن از معلم و اذیت نکردن را آموزش می بیند (پایه اول، ص ۴۳)</p>		<p>رنگ آمیزی</p>

جدول فوق شگردهای محتوایی به کاررفته در کتاب های درسی «القرآن الکریم و التریبه الاسلامیه» دوره ابتدایی عراق را برای آموزش مفاهیم اخلاقی معرفی می کند. داستان گویی برای آموزش آداب سلام کردن و راه رفتن در معابر عمومی، موعظه با خطاب مستقیم به دانش آموز برای جلب توجه او و حفظ روایات مرتبط با حسن خلق، از جمله روش های مورد استفاده هستند. نقاشی برای نهی از ردائیل اخلاقی مانند غیبت، شعر برای آموزش ارزش های نظیر احترام به والدین و مثال برای تبیین مصادیق عملی آداب

دینی به کار گرفته شده‌اند. شگردها وصل کردن عبارات به درک ارتباط میان مفاهیم اخلاقی مانند کمک به فقرا و اطاعت از والدین کمک می‌کند، در حالی که تشخیص صحیح و غلط، خواندن و رونویسی و تکمیل جای خالی به تقویت یادگیری فعال و فهم عمیق‌تر مفاهیم دینی و اخلاقی منجر می‌شود. رنگ‌آمیزی نیز برای آموزش مفاهیمی مانند اجازه گرفتن و پرهیز از اذیت دیگران به کار رفته است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف این پژوهش، تحلیل محتوای آموزش اخلاق در کتاب‌های درسی «الدراسات الإسلامية» عربستان سعودی و «القرآن الکریم و التریبه الاسلامیه» عراق و شناسایی نقاط قوت و ضعف آن به‌منظور ارائه پیشنهادهایی برای بهبود نظام آموزش اخلاق در دوره ابتدایی ایران بوده است.

بررسی محتوایی الدراسات الإسلامية نشان‌دهنده تمرکز ویژه‌ای بر آموزش اخلاق در قالب‌های متنوع است که در هر پایه تحصیلی ویژگی‌های خاصی دارد. در پایه اول، محور آموزش بر آداب اولیه مانند احترام به قرآن، نیکی به والدین، احترام به معلم و آداب قضای حاجت قرار دارد که به‌صورت ساده و متناسب با فهم کودکان ارائه شده است. در پایه دوم، تأکید بر آداب اجتماعی مانند سلام کردن، کمک به دیگران، نظافت فردی و عمومی و حفظ اموال عمومی و محیط زیست است که مهارت‌های اجتماعی را تقویت می‌کند. پایه سوم بیشتر به احکام و آداب مرتبط با طهارت و احترام به مکان‌های مقدس مانند مسجد پرداخته و محتوای اخلاقی کمتری نسبت به سایر پایه‌ها دارد. در پایه چهارم، سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله به‌عنوان محور اصلی معرفی شده و بر شناخت ویژگی‌های اخلاقی، ساده‌زیستی و رفتار پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله با خانواده و اطرافیان تأکید شده است. پایه پنجم مفاهیم عمیق‌تری مانند توکل، خشوع، توبه و سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله در عبادات و تعامل با قرآن و مسجد را در بر می‌گیرد. در نهایت، پایه ششم بر روابط اجتماعی پیشرفته‌تر، از جمله مهربانی با کودکان، صلح رحم، تواضع و آداب مهمانی و اعیاد تمرکز دارد. به‌طور کلی، محتوای اخلاقی در این کتاب‌ها عمدتاً بر اعمال مناسبی، آداب اجتماعی و سیره نبوی متمرکز است، اما به جنبه‌های باطنی و فضائل اخلاقی کمتر توجه شده است.

تحلیل شگردی الدراسات الإسلامية نیز حکایت از آن دارد که مؤلفان از شگردهای متنوعی برای آموزش مفاهیم اخلاقی از جمله رنگ‌آمیزی متن برای برجسته‌سازی مفاهیم، مکالمه دونفری برای آموزش تعاملی آداب اجتماعی مانند سلام کردن، داستان‌گویی برای شناسایی خطاهای رفتاری، تصاویر واقعی برای نمایش مصادیق کمک به دیگران، QR code برای دسترسی به محتوای مکمل، قرار دادن دانش‌آموز در موقعیت انتخاب، تشخیص صحیح و غلط، وصل کردن عبارات، یادگیری برای عمل، مشارکت‌دهی خانواده، فعالیت درون‌کلاسی و رونویسی برای تقویت مهارت‌های عملی بهره می‌برند.

علی‌رغم توجهات، غفلت‌هایی نیز در تعلیمات دینی عربستان مشهود است که در ادامه معرفی می‌شوند:

اولاً اخلاقی که به کودکان و دانش‌آموزان آموزش داده می‌شود اخلاقی سکولار است و دانش‌آموزان را با مفاهیم کلیدی اخلاقی مانند ایثار، شهادت، از خود گذشتگی و جنگ‌های صدر اسلام آشنا نمی‌کنند؛ با این‌که بسیاری از مفاهیم اخلاقی در دین مقدس اسلام با بیان و ادبیات جنگ و محاربه بیان شده است؛

به‌عنوان مثال از نفس انسان با تعبیر دشمن یاد شده پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله فرمودند: «أُعَدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ أَلْتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۶۷: ۶۴) خطرناکترین دشمن تو نفس تو است که میان دو پهلو تو قرار گرفته است. یا این که محراب از کلمه حرب گرفته شده که هم جنگ با شیطان درون است و هم مسجد و محراب محل جمع نیروهای نظامی در مقابله با دشمنان بیرونی است، یا این که تهذیب اخلاقی به جهاد اکبر تعبیر شده در مقابل جهاد اصغر. در ادبیات دینی ما از مفهوم جنگ و جهاد، استعاره گرفته شده و این استعاره باعث می‌شود که نگاه مسلمان در دنیا، غافلانه و عادی نباشد و مداوم مواظب دشمن بیرونی و درونی باشد که او انسان را از مسیر صحیح خارج نکند.

ثانیاً کشور مسلمانی که با مفهوم جهاد و شهادت آشنایی نداشته باشد، حتی به تهذیب اخلاق هم نمی‌تواند بپردازد. این یکی از اشکالات راهبردی در بسیاری از کتب تعلیمات دینی بسیاری از کشورهای مسلمان هست. نبود روحیه استکبارستیزی^۱ در کودکان باعث می‌شود که کودکان در بزرگسالی نتوانند عزت خود و کشور خود را در مقابل با مستکبران عالم حفظ کنند.

ثالثاً به مفهوم خانواده، پدر، مادر و اعضای خانواده کمتر پرداخته شده و در حد جایگاه آن به آن پرداخته نشده است. این‌ها از اموری است که نیاز دارد به‌صورت دو چندان به آن پرداخته شود چرا که در دنیای امروز که کانون خانواده هدف قرار گرفته شده نپرداختن و توجه نکردن کودکان و نوجوانان باعث می‌شود که آن‌ها تحت تأثیر فرهنگ غرب از تشکیل خانواده امتناع داشته باشند.

رابعاً از مسائل و نکاتی اخلاقی ای که مربوط به دختران می‌باشد، نامی به میان نیامده است. مفاهیمی مانند حیا، عفت، برخورد با نامحرم و سن تکلیف و... که از فضائل اخلاقی دختران است در هیچ یک از کتب دینی و اخلاقی کشور عربستان پرداخته نشده است.

خامساً یکی از پایه‌های بحث‌های اخلاقی بحث ایمان، نیت، کسب فضائل اخلاقی، دوری از رذائل اخلاقی است که همه این‌ها ابتدا درونی است که در مرحله بعد بروز و ظهور بیرونی هم پیدا می‌کند و در قالب‌های مناسک و سلوک دینی انجام می‌شود. یعنی کسی که می‌خواهد محتوای اخلاقی آموزش دهد بدون ساختن فرد و بدون این که او را متصف به فضائل اخلاقی و دوری از رذائل اخلاقی کند نمی‌تواند کار اخلاقی انجام دهد.

سادساً نکته‌ای که در مباحث اخلاقی کشور عربستان به چشم می‌خورد بیشتر جنبه مناسکی و عملی پر رنگ است که این در جای خود خوب است اما در صورتی امور مناسکی باعث رشد می‌شود که از شخصیت اخلاقی و از نیت خیر و از ایمانی صحیح نشئت گرفته باشد. یعنی تأکید بر عمل اخلاقی به تنهایی نمی‌تواند انسان را به رشد برساند. باید شخصیت اخلاقی از درون و بیرون شکل بگیرد و فضائل و رذائل در جان کودکان بنشینند، نه این که به صرف آداب و کارهای مناسکی اکتفا شود.

سابعاً غفلت از شگردهایی مانند موعظه مستقیم و حفظ متون اخلاقی، که می‌توانند ارتباط عاطفی و معنوی عمیق‌تری با مفاهیم اخلاقی ایجاد کنند، مشهود است. همچنین، استفاده بسیار محدود از شعر

۱. مطالعات اخیر درباره اصلاح تربیت دینی عربستان حاکی از آن‌اند که برنامه درسی بیشتر در حال حرکت به سوی مدارا و تساهل بیشتر است. برای نمونه بلافاصله پس از حملات ۱۱

سپتامبر دولت عربستان تلاش کرد با بازنگری مفاهیم پیچیده‌ای که در کتاب‌های درسی آمده بود با نشر آموزه‌های دینی مانند جهاد مقابله کند (العتیبي، ۲۰۲۰).

(تنها یک مورد در کل دوره ابتدایی) نشان‌دهنده محتاط بودن در بهره‌گیری از این ابزار خلاقانه است که می‌توانست جذابیت آموزش را افزایش دهد.

در محتوای آموزش اخلاق در شش کتاب درسی القرآن الکریم و التریبه الاسلامیه عراق، با گستره‌ای غنی و متنوع از مفاهیم اخلاقی بودیم که هم فضائل و هم رذائل اخلاقی را شامل می‌شد. این مفاهیم در قالب آموزش آداب اسلامی مانند سلام دادن، غذا خوردن، گفت‌وگو، راه رفتن، اخلاق فردی مانند راست‌گویی، صداقت، کلام زیبا، پرهیز از غیبت، ریا، دروغ‌گویی، عفت و حیاء و اخلاق اجتماعی مانند تعاون، وفای به عهد، حفظ اموال عمومی، رعایت حقوق دیگران، احترام به قانون، مهربانی با کودکان و بزرگ‌ترها، حب وطن و رعایت قواعد بازی ارائه شده‌اند. همچنین سعی شده مفاهیم عمیق‌تری مانند ایثار، صبر، عفو، اتقان در عمل و ویژگی‌های اخلاقی مؤمن مطرح شوند. به روابط میان فضائل نیز توجه شده است به گونه‌ای که فهم مفاهیم با توسعه معنایی آن‌ها تعمیق یافته است.

به لحاظ شگردی کتاب‌های درسی القرآن الکریم و التریبه الاسلامیه از شگردهای متنوعی نظیر داستان‌گویی برای آموزش آداب اجتماعی مانند سلام کردن، موعظه با خطاب مستقیم برای جلب توجه دانش‌آموز، حفظ روایات برای تعمیق مفاهیم اخلاقی مانند حسن خلق، نقاشی برای نهی از رذائل مانند غیبت، شعر برای آموزش ارزش‌هایی مانند احترام به والدین، مثال برای تبیین مصادیق عملی، وصل کردن عبارات برای درک ارتباط مفاهیم، تشخیص صحیح و غلط، خواندن و رونویسی و تکمیل جای خالی برای تقویت یادگیری فعال استفاده می‌کردند.

با این حال، غفلت‌هایی نیز در آن مشهود است که در ادامه معرفی می‌شوند: حس وطن دوستی و علاقه به وطن را ترویج نمی‌کنند به طوری که دانش‌آموز با یادگیری این مطالب حس وطن دوستی اش افزایش یابد. حتی در بعضی از موارد و در بعضی از درس‌ها بحث عقب بودن کشور و پیشرفته نبودن آن مطرح است. دانش‌آموزان نیاز دارند که به کشور خود ببالند و با این حس وطن خواهی امید داشته باشند که برای فردای کشور خود تلاش کنند. استکبارستیزی وجود ندارد و از این امر مهم غفلت شده چرا که دانش‌آموزان دشمن کشور خود را نمی‌شناسند و در تشخیص و تمییز سیاسی خیلی ضعیف رشد می‌کنند. این نکته بسیار مهم است که نکاتی مانند وحدت مسلمانان، دشمن مشترک مسلمانان و همراهی مذاهب اسلامی نیز باید مطرح باشد تا دانش‌آموزان بینش سیاسی مناسبی داشته باشند و این متن دین است. غفلت از شگردهای نوآورانه مانند QR code برای دسترسی به محتوای مکمل و فعالیت‌های خانوادگی، که در عربستان برای گسترش یادگیری به خارج از کلاس درس استفاده می‌شود، یادگیری را عمدتاً به محیط کلاس محدود کرده است.

نقاط قوت نظام آموزش اخلاق در کتاب‌های درسی عربستان سعودی و عراق می‌تواند دلالت‌های ارزشمندی برای بهبود آموزش اخلاق در نظام تعلیم و تربیت ایران داشته باشد: تأکید بر سیره پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله به عنوان الگویی عینی و کاربردی می‌تواند در کتاب‌های درسی ایران نیز تقویت شود. گنجاندن آداب عملی مانند نحوه غذا خوردن، نظافت شخصی و احترام به اموال عمومی در برنامه درسی ایران می‌تواند مهارت‌های زندگی را در کودکان تقویت کرده و ارزش‌های اخلاقی را در بستر زندگی روزمره نهادینه کند. آموزش مهارت‌های اجتماعی، مانند سلام کردن و کمک به دیگران، می‌تواند در کتب درسی

ایران پررنگ‌تر شود تا کودکان از سنین پایین به‌عنوان شهروندانی مسئول و متعهد پرورش یابند. بهره‌گیری از تصاویر واقعی، فناوری‌های جدید و فعالیت‌های تعاملی مانند تحلیل تصاویر یا بحث گروهی می‌تواند جذابیت و اثرگذاری کتاب‌های درسی ایران را افزایش دهد. گنجاندن اذکار ساده و متناسب با سن کودکان، مانند دعا‌های روزانه، می‌تواند ارتباط معنوی آن‌ها با دین را تقویت کرده و آن‌ها را با فرهنگ دینی آشنا سازد. محتوای تعاملی و مشارکت‌دهی خانواده برای تقویت پیوند خانه و مدرسه می‌تواند اثربخش باشد. از شگردهایی مانند موعظه، قرار گرفتن در موقعیت انتخاب و شعر برای تقویت بعد معنوی، عقلانی و عاطفی آموزش اخلاق استفاده شود.

ملاحظات اخلاقی

این پژوهش با رعایت کامل اصول اخلاقی پژوهش‌های انسانی و با تمرکز بر تحلیل متون عمومی (کتاب‌های درسی چاپ‌شده و در دسترس همگان) انجام شد. هیچ مشارکتی از سوی انسان (دانش‌آموز، معلم یا والدین) وجود نداشت؛ بنابراین نیاز به رضایت‌نامه یا مجوز کمیته اخلاق نبوده است. امانت‌داری علمی و حفظ حقوق نشر کاملاً رعایت گردید.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان در کلیه فرایندها مشارکت داشتند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تعارض منافع مالی، سازمانی یا شخصی با موضوع پژوهش یا کشورهای مورد مطالعه ندارند. این پژوهش کاملاً مستقل و صرفاً علمی انجام شده است.

حامی مالی

این مقاله از هیچ نهاد مالی کمک‌های مالی دریافت نکرده است.

قدردانی

نویسندگان از دو متخصص محترم تحلیل محتوا که در کدگذاری مستقل داده‌ها همکاری کردند، صمیمانه سپاسگزارند. همچنین از دسترسی‌دهندگان به ویرایش‌های جدید کتاب‌های درسی دو کشور قدردانی می‌شود.

منابع

- امینی، علیرضا، علاقه‌بند، نرجس و ربانی، زهرا (۱۴۰۳). آسیب‌شناسی آموزش مفهوم خدا به کودکان دوره‌ی پیش‌دبستان از دیدگاه مربیان. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۹(۲)، ۲۹-۴۶.
<http://doi.org/10.30465/fabak.2022.6808>
- انصافی مهربانی، سپیده، فیاض، ایران‌دخت، بهشتی، سعید و دلاور، علی (۱۴۰۰). اهداف آموزش مفاهیم اخلاقی به کودکان بر اساس دیدگاه‌های آیت‌الله جوادی آملی. *تفکر و کودک*، ۱۲(۲)، ۳-۲۷.
<http://doi.org/10.30465/fabak.2022.6808>
- الاضیف، الحماد، فهد بن صالح و ریا، بنت عبدالله (۲۰۲۱م). دور ریاض الأطفال فی غرس القیم الأخلاقیة من خلال اللعب التربوی من وجهة نظر المعلمات در منطقه القصیم التعلیمیة. *کلیة التربية*، ۳۷(۲)، ۲۶۵-۲۱۹.
<https://search.shamaa.org/fullrecord?ID=332243>
- داودی دهقان، مجید (۱۴۰۳). تحلیل تطبیقی محتوای کتب درسی دینی دوره متوسطه در ایران، عراق و عربستان از نظر میزان به کارگیری عناصر انگیزشی. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی* رحمه الله علیه. سهرابی فر، محمدتقی (۱۳۹۴). چپستی انسان در اسلام. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- شعبانی، زهرا (۱۳۸۴). بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان. *تعلیم و تربیت*، ۲۱(۳)، ۱۶۵-۱۱۹.
<https://search.isc.ac/dl/search/defaultta.aspx?DTC=8&DC=190414>
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۸). *المیزان فی تفسیر القرآن*. ترجمه محمدباقر موسوی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- قاسمی، وحید، نوروزی، رضاعلی و محمدتقی‌نژاد، رعنا (۱۳۹۲). تحلیل تطبیقی محتوای تصاویر کتاب‌های آموزش عمومی از منظر بازنمایی فرهنگ پوشش بین دو کشور ایران و سوریه. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۲۴(۱)، ۱۲۲-۹۹.
https://jas.ui.ac.ir/article_18289.html
- قانع عزآبادی، مهدی، حسینی، حسین و برزگر بفرئی، کاظم (۱۴۰۲). تحلیل محتوای کتاب‌های پیام‌های آسمانی و دین و زندگی دوره متوسطه بر اساس مؤلفه‌های هوش اخلاقی میشل بوربا: مدل آنروپی شانون. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۸(۲)، ۱۰۱-۱۲۲.
<http://dx.doi.org/10.61186/qaiie.8.2.101>
- قلیزاده سلماسی، رقیه (۱۳۸۹). بررسی تطبیقی آموزش مذهبی در دوره ابتدایی با تأکید بر هدف، برنامه و محتوا در کشورهای ایران، ترکیه، مالزی و اندونزی. *پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی*.
- کاظمی، حمیدرضا (۱۳۹۳). برنامه درسی و تربیت اخلاقی با نگاهی بر آثار علامه مصباح یزدی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه الله علیه.
- کوشی، زهرا و رستگاری، نرجس (۱۴۰۲). تحلیل برداشت اساتید دانشگاه از مولفه‌های برنامه درسی تربیت اخلاقی در دوره ابتدایی و ارائه الگوی مطلوب. *مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۸(۳)، ۲۵-۴۶.
<http://dx.doi.org/10.61186/qaiie.8.3.2>
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. قم: دار احیاء التراث العربی.

محمدعوض، اقسام عاشور محمد(۲۰۲۲). رؤیة مقررته لردور املدارس الابتدائية يف تفعيل الرتبة الخلقية. البحث التربوى، (۱)۴۱، ۳۲۸-۳۴۲. <http://doi.org/10.21608/ncerd.2021.104545.1007>

مطهری، مرتضی (۱۳۷۷). فلسفه اخلاق. تهران: صدر.

میرمهدی پور، جواد، زینالی، شیرین و عسکری، محمدحسین (۱۴۰۳). اثر بخشی آموزش مفاهیم دینی به شیوه قصه‌گویی بر کنترل خشم و رشد اخلاقی دانش‌آموزان. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۹(۴)، ۱۴۰-۱۲۱. <http://doi.org/10.61186/qaiie.9.4.1>

نجفی، حسن و پوریزدی، رحمت (۱۴۰۰). تربیت اخلاقی در دوره کودکی. قم: پژوهشکده باقرالعلوم (ع).

نجفی، حسن و دهقان کلور، محمدصادق (۱۳۹۹). تحلیل کیفی کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان بر مبنای مؤلفه‌های اخلاق الهی. پژوهش‌های آموزشی و یادگیری، ۱۷(۱)، ۱۶۱-۱۴۳. <http://doi.org/10.22070/tlr.2021.10396.0>

References

- Abdolahzadeghan, R., & Sardary, B. (2023). The Effectiveness of Teaching Philosophy for Children on Primary School Students' Creative Self-Efficacy and Self-Determination. *Thinking and Children*, 13(2), 167-188. <http://doi.org/10.30465/fabak.2022.6808>[In Persian].
- Al -Jazi, A, A. (2018). The Ethical Concepts in the Islamic Education Book for Sixth Grade Basic (Comparative Study), *Education*, 8(3), 131-138. <https://doi.org/10.5430/wje.v8n3p131>
- Al-Hudhaif, Al-H., Fahd, B. S., & Riya, B. A. (2021). The Role of Kindergartens in Instilling Moral Values Through Educational Play from the Perspective of Teachers in the Qassim Educational Region. *College of Education*, 37(2), 219-265. <https://search.shamaa.org/fullrecord?ID=332243>[In Persian].
- Al-Khaizaran, H. (2007). Traditions of Moral Education in Iraq, *Moral Education*, 36(3), 321-332. <https://doi.org/10.1080/03057240701552836>
- Al-Otaibi N. (2020). *Vision 2030: Religious Education Reform in the Kingdom of Saudi Arabia*. <https://kfcris.com/pdf/cc53a3201f65554c400886325b5f715e5f577d35934f7.pdf>
- Davoudi Dehaqani, M. (2024). Comparative analysis of the content of secondary religious textbooks in Iran, Iraq and Saudi Arabia in terms of the level of use of motivational elements. *Master's thesis of Imam Khomeini Educational and Research Institute, may God have mercy on him*. [In Persian].
- Ensafi Mehrabani, S., Fayyaz, I., Beheshti, S. & Delaver, A. (2022). Aims of Teaching Moral Concepts to Children Based on Views of Ayatollah Javadi Amoli. *Thinking and Children*, 12(2), 1-27. <http://doi.org/10.30465/fabak.2022.6808>[In Persian].
- Ghane Ezzabadi, M., Hassani H., Barzegar Bafrooei, K. (2023). The Content Analysis of the Textbooks Payamhay-e-Asemani (Heavenly Messages) and Din va Zendegi (Religion and Life) of Secondary high School Based on the Components of Michael Burba's Theory of Moral Intelligence: The Shannon's Entropy Method. *qaiie*. 8(2), 101-122. <http://dx.doi.org/10.61186/qaiie.8.2.101>[In Persian].
- Ghasemi, V., Norozi, R. & Mohammadtaghinejad, R. (2013). A Comparative Textbooks' Content Analysis of Iran and Syria as a Representation of the Formal Culture of Veil. *Journal of Applied Sociology*, 24(1), 99-122. https://jas.ui.ac.ir/article_18289.html?lang=en[In Persian].

- Kaveshi, Z., & Rastegari, N. (2023). Analyzing the perceptions of university professors about the components of the moral education curriculum in the elementary school and presenting the ideal model. *qaiie*. 8(3), 25-46. <http://dx.doi.org/10.61186/qaiie.8.3.2>[In Persian].
- Majlisi, M. (2024). Bihar al-Anwar. Qom: *House of Revival of Arab Heritage*. [In Persian].
- Marusynets, M., Vakolia, Z., Perepeliuk, I. (2019). The Moral Education Of Children And Youth From A Pedagogical Retrospective. *Social and Educational Innovation*, 12(6), 30-39. <https://doi.org/10.1093/gerona/glae138>
- Mirmehdipour, S., Zeinali, S., & Asgarizad Naghadeh, M. H. (2025). Effectiveness of teaching religious concepts through the stories on anger control and student's moral development. *qaiie*. 9(4), 121-140. <http://dx.doi.org/10.22034/qaiie.9.4.121>[In Persian].
- Missell-Gray R, Eustice-Corwin A, Sørensen S. (2024). Adverse Childhood Experiences and Later Life Cognition: The Missing Component of Moral Development. *Innov Aging*. 8(1),640-۶۴۱. <https://doi.org/10.1093/geroni/igae098.2096>
- Najafi, H. & Pourizdi, R. (2020). Moral Education in Childhood. Qom: *Baqir al-Uloom Research Institute (AS)*. [In Persian].
- Najafi, H., & Dehghan Kolor, M. S. (2020). Qualitative analysis of Hadyehaye Asemani Textbooks in the elementary school based on the components of Divine Ethics. *Teaching and Learning Research*, 17(1), 143-161. <http://doi.org/10.22070/tlr.2021.10396.0>[In Persian].
- Oskar, R., Khairunnisa, F., Harto, K., Suryana, S. (2025). Early Childhood Development (Physical, Intellectual, Emotional, Social, Moral and Religious) and Its Implications toward Early Childhood Education, *Social Work and Science Education*, 6(2), 680-690. <https://doi.org/10.52690/jswse.v6i2.1151>
- Schreier, M. (2012). *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: *SAGE Publications*.